

PAPER DETAILS

TITLE: BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ VEZİRİ VE TÜRK TARİHİNİN ÖNEMLİ DEVLET
ADAMLARINDAN NİZÂMÜ'L-MÜLK (1018-1092)

AUTHORS: Muharrem KESİK

PAGES: 53-81

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/550516>

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ VEZİRİ VE TÜRK TARİHİNİN ÖNEMLİ DEVLET ADAMLARINDAN NİZÂMÜ'L-MÜLK (1018-1092)

NİZÂM AL-MULK (1018-1092): THE MINISTER OF THE GREAT SELJUK STATE AND ONE OF THE IMPORTANT STATESMEN IN TURKISH HISTORY

Muharrem KESİK*

Öz

Büyük Selçuklu Devleti'nin ve Türk tarihinin meşhur devlet adamlarından biri olan Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün gerçek adı Hasan b. Ali b. İshâk et-Tûsî'dir. Abbâsî Halifesi el-Kâim bi-emrillah kendisine "Nizâmü'l-Mülk" (devletin düzeni) lâkabını vermiş ve bu lâkap ile meşhur olmuştur.

Selçuklularda önemli bir görev olan "Atabeglik" unvanını ilk kez kullananın Vezir Nizâmü'l-Mülk olduğu kabul edilmektedir.

Selçuklu veziri, Sultan Alp Arslan'ın emriyle başta Bağdâd olmak üzere çeşitli şehirlerde kurduğu ve kendi adına nispetle "Nizâmiye Medreseleri" diye anılan ilk resmî eğitim kurumlarıyla ilmin gelişmesi için çaba harcamış medreselere kitaplar bağışlamış ve araziler vakfetmiştir.

Nizâmü'l-Mülk, Büyük Selçuklu Devleti'nin vezirlik makamında görev yaptığı dönemde, Türk-İslâm unsurlarını birleştirerek İktâ' Sistemi'ni geliştirmiş ve daha düzenli bir yapıya kavuşturmuştur. Tarım topraklarını iktâ bölgelerine ayırarak gelirlerini askerlere tahsis etmesi ülkenin refah düzeyinin artmasını sağlamıştır.

Sultan Alp Arslan ve Melikşâh zamanında birçok savaşta önemli rol oynayan Nizâmü'l-Mülk, orduya çok önem vermiş, yaptığı düzenlemeler ve aldığı tedbirlerle Büyük Selçuklu ordusunu Ortaçağ'ın en güçlü ordusu haline getirmiştir. Sâmânî ve Gaznelilerin devlet teşkilatını örnek alarak Büyük Selçuklu Devleti'nin Merkez (Dîvân Teşkilâtı) ve Saray Teşkilâtı'nı oluşturmuş ve İslâm geleneklerine uygun biçimde mahkemeler kurmuştur.

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/Türkiye, muharremkesik@gmail.com.

Nizâmü'l-Mülk, devlet idaresinde kendi görüşlerini belirten bir de Farsça eser kaleme almıştır. Siyâsetnâme adlı bu eser birçok kere neşredildiği gibi, Türkçe dışında çeşitli dillere de tercüme edilmiştir.

Vezir Nizâmü'l-Mülk, adaleti, siyasî-idarî kabiliyeti, cömertliği, güzel ahlâkı ve çok bilgili kişiliği ile tanınırdı. Halkın haksızlığa uğramaması için çaba gösterir, devlet kapısının şikâyet ve isteklerini dile getirmek isteyen halka daima açık olmasını isterdi. Âlimlere ve sûfilere değer verir ve onların sohbet meclislerine katılmaktan keyif alırdı. Selçuklu topraklarında mezhep çatışmalarını önlemek için de bazı tedbirler almıştır. Nizâmü'l-Mülk, Bâtınîler ile de askerî, siyasî ve ilmî yöntemlerle mücadele etmiş ve bu yüzden Bâtınîlerin en büyük düşmanı haline gelmiştir. Burada kısaca özetlemeye çalıştığımız Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün hayat hikâyesini yazmış olduğumuz makalede ayrıntılı bir şekilde ve kaynaklara dayalı olarak bulacaksınız.

Anahtar Kelimeler

Vezir, Nizâmü'l-Mülk, Büyük Selçuklu Devleti, Sultan Alp Arslan, Sultan Melikşâh

Abstract

The real name of Minister Nizâm al-Mulk, who was one of the famous statesmen of the Great Seljuk State and of Turkish history, was Hasan b. Ali b. İshâk et-Tûsî. The Abbâsid Caliph el-Kâim bi-emrillah gave him the name "Nizâm al-Mulk" (state order) and his fame is derived from this name.

It is acknowledged that the first person with the title Atabeg, having important duty among the Seljuks, was Minister Nizâm al-Mulk.

Through the first official educational institutions, known as "Nizamiyye Madrasas", which he established based on the order of Sultan Alp Arslan in various cities, foremost among them Baghdad, the Seljuk Minister strove to develop knowledge and he donated both books and land for the madrasas.

During the time that Nizâm al-Mulk served as the Minister of the Great Seljuk State, he brought Turkish and Islamic elements together by developing the Iqtâ System and introduced a more organized structure. His allocation of income to soldiers, by means of separating agricultural lands into iqtâ regions, ensured the improvement of living standards in the nation.

Nizâm al-Mulk played a role in many battles during the time of Sultan Alp Arslan and Sultan Malikshâh. He gave great importance to the army and through the organization he instituted and the measures he took, the Great Seljuk army became the strongest of the Middle Ages. He took the examples of the Sāmānîds and Ghaznavids states institutions to form the Great Saldjuk State's Central Council of State (Divāniyya Governance) and the Palace Council, as well as setting up the courts in a manner appropriate for Islamic traditions.

Nizâm al-Mulk also wrote a work in Persian putting forth his views on state administration.

The work, called Siyâsetnâme, has been published many times and translated into other languages besides Turkish.

The Minister, Nizâm al-Mulk was known as a person who was just, capable in political and administrative matters, generous, morally upright and knowledgeable. He endeavoured to see that people were not treated unjustly and he wanted the door of the state to remain open at all times for the people to voice their complaints and requests. He valued scholars and sufis and took pleasure in participating in their discussions. In order to prevent the sectarian tensions in the Seljuk territory, he took certain measures to prevent them. Nizâm al-Mulk fought against the Bâtınyya with militarily, political and scientific methods, which consequently made him the greatest foe of Bâtınyya. We have here tried to provide a brief summary of Minister Nizâm al-Mulk and you will find more detailed information about his life in the article we have written, which is based on the sources.

•

Keywords

Minister, Nizâm al-Mulk, Great Seljuk State, Sultan Alp Arslan, Sultan Malikshâh

NİZÂMÜ'L-MÜLK'ÜN ÇOCUKLUĞU VE HAKKINDAKİ İLK BİLGİLER

Büyük Selçuklu Devleti'nin ve Türk tarihinin meşhur devlet adamlarından biri olan Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün gerçek adı Hasan b. Ali b. İshâk b. el-Abbâs¹ et-Tûsî'dir. 10 Nisan 1018 (21 Zilkade 408)² tarihinde Horasan'ın Tûs şehrine bağlı Râdkân köyünde doğdu.

Babası Ali b. İshâk, Gaznelilerin Tûs âmili ve Nûkân kasabasının dihkânı idi. Nizâmü'l-Mülk'ün annesi, o henüz bebekken öldüğünden onun eğitimiyle babası ilgilendi. Babasının, onu sütannelere götürüp büyüyünceye değin parayla emzirttiği söylenir.³ Babasının çok fakir olduğu ve bu yüzden çocukların eğitimiyle ilgilenemediğine dair rivayetler doğru değildir.⁴

Onun, Tûs'un bucaklarından Râdgân ve Beyhak yörelerindeki çiftlik sahiplerinden birisinin oğlu olduğu da rivayet edilir.⁵ Nizâmü'l-Mülk biraz büyüyünce; kader onu biraz Arapça öğrenmeye sevk etti ve bu durum, onun memur olup vergi toplamaya başlamasına neden oldu. Zaman onu, gerek seyahat ettiği, gerek yaşadığı memleketlerde bazen yükseltmeye bazen de geriletmeye devam etti. Yani bir dönem inişli çıkışlı bir yaşantısı oldu.

Bundarı, onun ağzından hayat hikâyesini şöyle anlatır: “İlk çağımda (halimde), Horasan isfehslârı Emîr Beycîr'in hizmetinde idim. Günün birinde, kendisine hizmette bulunduğum yerden muhafaza altında beni aldırды, ben ümitsiz ve kalbim müteessir olarak arık ve yürümez bir at üzerinde, ona, gidiyordum, atın yürüyüşü beni yoruyordu. Bu ata binmekten, pek büyük rahatsızlık duyuyordum. Bu suretle giderken, sahra tarafından bir Türkmen gözüktü öyle bir rahvan yürüyüşlü at üzerinde idi ki akarsu gibi gidiyordu, rahatsızlığımdan canım sıkılarak, böyle bir ata binmeyi temenni ettim. Türkmen

¹ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb*, (trc. Ali Sevim), *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, Ankara 1989, s. 36.

² İbnü'l-Adîm, *Buğye*, (trc. s. 39), Ebû Haşim Abdülmuttalib b. el-Fazl, Ebû Sa'd es-Sem'ânî'nin “Semerkantlı Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed'in el yazısıyla yazılmış olan eserinde, vezir Nizâmü'l-Mülk'ün doğum tarihinin 21 Zülkade (10 Nisan 1018) olduğunu” okumuş bulunduğunu kaydeder.

³ İbnü'l-Verdî, *Tetimmatü'l-Muhtasar fi-ahbâri'l-beşer*, (trc. Mustafa Alican), *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, İstanbul 2017, s. 45.

⁴ Abdülkerim Özaydın, “Nizâmü'l-Mülk” *DİA*, XXXIII, 194.

⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, (trc. Ali Sevim), “İbnü'l-Cevzî'nin El Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (h. 430-485= 1038-1092)” *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, Ankara 2005, C. XXVI, sy. 30, s. 76.

bana yaklaştı ve benim muhafızlarıma karışarak onlarla konuştu, sonra bana dönerek atını, benim atımla değiştirmeye niyetin var mı dedi. Önce benimle alay ediyor zannettim, sonra kendi kendime, böyle yardıma muhtaç bir halde olduğumdan, istihzâ etmemiş de olabilir, dedim. O saat atından indi ve atını bana verdi ve benim atımı aldı, işte bugün otuz senedir o Türkmen'e rast gelmek istiyorum ve soruşturuyorum lâkin bir türlü bulamıyorum.⁶

Aynı rivayeti başka bir kaynak şöyle anlatır: Nizâmü'l-Mülk ilk zamanlar Belh hâkimi Emîr Tâcir'in kâtibiydi. Fakat bu emîr her yıl onun malını müsadere eder (malına el koyar), elinde ne varsa alır ve ona: "Palazlandın ey Hasan!" derdi. Sonra ona bir at ve bir kamçı verip: "Bu sana yeter" derdi. Bu durum uzun süre devam edince Nizâmü'l-Mülk, iki oğlu Fâhru'l-Mülk ve Müeyyidü'l-Mülk'ü saklayıp Alp Arslan'ın babası Çağrı Bey Dâvud'un yanına kaçtı.⁷ Yolda atı durunca Nizâmü'l-Mülk: "Allahım! Senden beni kurtaracak bir at niyaz ediyorum." diye duâ etti. Çok gitmeden altında yarış atı olan bir Türkmen'e rastladı. Türkmen ona: "Atından in" dedi. O da indi. Türkmen iyi cins atını ona verip Nizâmü'l-Mülk'ün atını da kendine aldı ve ata binip uzaklaşırken Nizâmü'l-Mülk'e: "Ey Hasan, beni unutma!" dedi.⁸ Emîr Tâcir, Nizâmü'l-Mülk'ün kaçtığını duyunca peşinden Merv'e gitti. Çağrı Bey'e: "Bu benim kâtibim ve nâibimdi, malımı almış" dedi. Bunun üzerine Çağrı Bey ona: "Git Muhammed ile (yani Alp Arslan) konuş dedi fakat Tâcir, Alp Arslan ile konuşmaya cesaret edemedi, onu bırakıp geri döndü."⁹

Vezir Nizâmü'l-Mülk, Horasan şehirlerini dolaşır dururdu. Bir keresinde Gazne'de mutasavvıflardan birinin yanında bulunmuştu ve böylece de onun şansı açılmıştı. Emîr Çağrı'nın güvendiği bir kimse olarak Belh'te bulunan Ebû Ali b. Şâdan'ın hizmetinde görev aldı onun kâtipliğini yaptı. Böylece onun yanında yeteneğini gösterdi ve Ebû Ali'nin dikkatini çekmeyi başardı. Nihayet Ebû Ali vefat etti. O, Nizâmü'l-Mülk'ü melik Alp Arslan'a tavsiye etmiş ve onun yeteneğini, güvenilir bir kimse olduğunu ve görevini iyi yaptığını söylemiştir.¹⁰ Bunun üzerine Alp Arslan, onu, Ebû Ali'nin yerine atadı ve böylece onun veziri

⁶ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-'Usla*, (trc. Kivameddin Burslan), *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul 1943, s. 57-58.

⁷ İbnü'l-Cevzî, s. 76.

⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târih*, (nşr. J.C. Tornberg), Beyrut 1979, (trc. A. Özeydın), *İslam Tarihi, El-Kamil Fi't Tarih tercümesi*, İstanbul 1987, X, 179.

⁹ İbnü'l-Esîr, aynı yer.

¹⁰ İbnü'l-Cevzî, s. 76.

oldu.¹¹ Sultan Melikşâh'ın saltanatının sonuna kadar bu görevde kaldı.¹²

Sultan Alp Arslan tarafından vezir tayin edildiğinde Abbâsî Halifesi el-Kâim bi-Emrillâh kendisine "Nizâmü'l-Mülk" (devletin düzeni) lâkabını¹³ vermiş ve bu lâkap ile meşhur olmuştur. Bundan başka Kıvâmü'd-devle ve'd-dîn ve Razî Emîri'l-Mü'minîn lakapları verilmiş, ayrıca Tâcü'l-Hazreteyn, Vezir-i Kebîr, Hâce-i Büzürg¹⁴ (Büyük Vezir) ve Atabekü'l-Cüyûş, Zeynü'l-Vüzerâ gibi lâkaplarla anılmıştır.¹⁵ İbnü'l-Adîm,¹⁶ ondan "En büyük vezir, âlim, âdil, Nizâmü'l-Mülk, Kıvâmüddîn, Gıyâsüddeve, Şemsülmille, Atabek Ebû Ali el-Hasan b. Ali b. İshâk diyerek bahseder. İranlılar arasında "Büyük" anlamına gelen Bezurg (Büzürg) lakabıyla tanınır.¹⁷ Nizâmü'l-Mülk, Sultan Alp Arslan'dan önce onun babası Çağrı Bey'in veziri idi.

Nizâmü'l-Mülk, Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledikten sonra Halep'te Ebu'l-Feth Abdullah b. İsmâil el-Halebî'den, İsfahan'da Muhammed b. Ali b. Muhammed'den, Nîşâbur'da Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî'den, Bağdat'ta Ebu'l-Hattâb b. Batr'dan hadis okudu. Ebû Abdullah b. Muhammed et-Tûsî, Ebû Bekir Muhammed b. Yahyâ el-Müzekkî, Abdülkerîm el-Kuşeyrî, Ebû Hâmid Ahmed b. el-Hasen el-Ezherî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Muhammed es-Saffâr, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. el-Hasab et-Tahirî, Ebevey Mansur Şucâ b. Ali b. Şucâ el-Miskalî eş-Şeybânî, Kadı Muhammed b. Ali, Ebû Nasr Ali b. Abdullah el-Kâğîdî, Ebû Bekr Ahmed b. Mansur b. Halef el-Mukri', Tûslu Ebû'l-Kasım İsmail b. Zâhir, Ebu'l-Hüseyn Ali b. Abdullah b. Ahmed, edip Ebû Müslim Muhammed b. Ali b. Mihrbord, Emîrek b. Ahmed, Ahmed b. Abdurrahman es-Sâig, Ebû Abdullah Abdurrahman b. Abdullah el-Müzekkir, Merendli Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Yahya gibi muhaddislerden hadis rivayet etmiştir.¹⁸

¹¹ İbnü'l-Cevzî, aynı yer.

¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 179; İbnü'l-Adîm, *Buğye*, trc., s. 40. Krş., Özeydın, agm., s. 194.

¹³ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, trc. s. 36.

¹⁴ c36.

¹⁵ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, trc. s., 39. Krş. Özeydın, "Nizâmü'l-Mülk" *DİA*, XXXIII, 194.

¹⁶ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, trc., s. 37.

¹⁷ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, trc., s. 39.

¹⁸ İbnü'l-Adîm, trc. s. 36. Urmiyeli Ebu'l-fazl Muhammed b. Ömer b. Yusuf b. Ömer, Ebu's-Samsâm Zü'l-fikar b. Muhammed b. Ma'bed el-Hüseynî, Lazkiyeli Ebu'l-Feth Nasrullah b. Muhammed b. Abdülkavî, Ebu Nasr Muhammed b. Mahmud eş-Şucâî, Ebû Muhammed el-Hasen b. Mansur es-Sem'ânî, Ukberâlı vâiz Ebu'l-Kasım Nasr b. Nasr, Ebû Muhammed Rızkullah b. Abdulvahhâb et-Temîmî, Bistamlı Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdullah, Ebû Süfyan Muhammed b. Ahmed el-Abdûsî, Ebu Bişr Mus'ab b. Abdurrezzak el-Mus'abî, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Muahammed es-Sehlakî, Ebu'l-Kasım Ali b. Turâd b. Muhammed ez-Zeynebî, Hafız İsmail b. Muhammed b. el-Fazl, Ebu'l-fazl Muhammed b. Ebû Nasr el-Mesudî, Ebû Galib Muhammed b. İbrahim es-Saykalî,

Nizâmü'l-Mülk, Hazreti Peygamberin hadislerini yazdırma meclisi kurmuş, birçok kişiden hadis dinlemiş ve sonrasında da nakletmiştir.¹⁹ O, başkent Rey başta olmak üzere, Merv, Nişabur, İsfahan, Bağdâd, Errân (Gence), Beylekan, Berda'a, uc bölgelerinde (sugûr), Kûhistan'da ve Selçuklu Devleti'nin diğer bölgelerinde hadis yazdırıp okutmuştur. Vezir, Hadis ilminde, tespitine güvenilen, sözünde sağlam, araştırmacı ve bilgin bir kişiydi.²⁰

Nizâmü'l-Mülk'ün güzel şiirler yazdığı anlaşılmaktadır. Onun şiirlerden kaynaklarda kaydedilen bazıları şunlardır:

1. **Şiiri:** Seksenden sonra kuvvet kalmaz, bu nedenle gençlik gücüne özlem duyarım. Baston elimde iken sanki ben, peygamberlik sıfatı taşımayan bir Musa gibiyim.

2. **Şiiri:** O âheste yürüyen, kendi yaşıtı yaban öküzleriyle birlikte akşamüzeri çıkararak parmaklarını açıp kırmızı kan damarlarının kanıyla "güzellere kına yaktık" diyen sevgilimi hatırlar mısınız?

3. **Şiiri:** Ey dostlarımız, zaman sizin topluluğunuzu dağıtmasın; bendeki

Ebû Nasr Ali b. Hibetullah b. Mâkûlâ ve daha bazı kimseler Vezir Nizâmü'l-Mülk'den hadis rivayet etmişlerdir (İbnü'l-Adîm, *Buğye*, aynı yer; İbnü'l-Cevzî, s. 78.)

¹⁹ 1. Hadis: Bağdad'daki medresesinde, 13 Muharrem 480 (20 Nisan 1087) Salı günü, Nişâbur'da şeyh Ebû Bekr Ahmed b. Mansur b. Halef el-Mukrî'den, o da Ebû Tahir Muhammed b. el-Fazl b. Muhammed b. İshak b. Huzeyme'den, o da Ebû'l-Abbas Muhammed b. İshak es-Sirac'dan, o da Kuteybe b. Sâid'den, o da Mâlik b. Enes'den o da Âmir b. Abdullah b. ez-Zübeyr'den, o da Amr b. Süleym el-Ensârî'den, o da Ebû Katâde es-Selemî'den naklen, Hazreti Peygamberin: "Sizlerden birisi mescide geldiği zaman oturmadan önce iki rek'at namaz kılsın" dediğini yazdırıp haber verdi.

2. Hadis: Ebû Haşim Abdülmuttalip b. el-Fazl, Ebû Sa'd el-Mervezî'den, o da Dımaşk'ta Masîsalı Ebu'l Feth Nasrullah b. Muhammed b. Abdulkavî'den, o da İsfahan'da Tûslu vezir Ebû Ali el-Hasan b. Ali b. İshak'dan, o da Tûslu Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed'den, o da Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed el-Hâzîmî'den, o da Abdullah b. Ömer b. Alek'den, o da Ubdan b. Muhammed ez-Zâhid'den, o da Ali b. İsa'dan, o da Halef b. Temîm'den, o da Abdullah b. es-Serî'den, o da Muhammed b. el-Münekkeddî'den, o da Câbir b. Abdullah'tan naklen, Hazreti Peygamberin şu hadisini rivayet etmiştir: "Bu ümmetin son gelenleri, ilk gelenlere lanet ederse artık kimde ilim varsa ortaya çıkarmalıdır. Çünkü böyle bir günde ilmi gizleyen, Hazreti Muhammed'e indirileni (Kur'an) gizlemiş gibidir.

Abdullah b. Abbas'dan da şöyle bir nakilde bulunmuştur: Musul'da yanında hadis okuduğum Ebû's-Samsâm Zülfikar b. Muhammed b. Ma'bedü'l-Hasenî, İsfahan'da vezir Ebû Ali el-Hasan b. İshak'tan, o da Ebû Bekr Muhammed b. Yahya b. İbrahim el-Müzekkî'den, o da babasından, babası da Muhammed b. Davud b. Süleyman'dan, o da İbrahim b. Abdülvâhid'den, o da Vezire b. Muhammed el-Gassanî'den, o da el-Fazl b. Muhammed'den, o da babasından, babası da dedesinden naklen bize haber verdiklerine göre Abdullah b. Abbas'a: "İlmi ne derece yazıyorsun?" O da cevap olarak: "Eğer azim ve istekle başlarsam, ilim benim zevkim, eğer üzüntülü olursam, o zaman benim tesellim olur" demiştir. İbnü'l-Adîm, *Buğye*, trc., s. 37-38.

²⁰ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, trc., s. 39.

ayrılık hasretini de siz tatmayınız.

Siz, benim hatrım için tek bir kişinin hasretini yüklendiniz fakat bir tek kişi olan bana da, hepinizin hasretini yüklettiniz.²¹

Onun Hasan Sabbâh ve Ömer Hayyâm ile arkadaş olduğu, bunlarla birlikte Şâfiî âlimi Hibetullah Muvaffak-Lidînilâh en-Nîşâbûrî'nin derslerine devam ettiği ileri sürülür. Ancak 408'de (1018) doğan Nizâmü'l-Mülk'ün 438 (1046-47) veya 445'te (1053) doğan Hasan Sabbâh ile birlikte aynı hocanın öğrencisi olması uzak bir ihtimaldir.

Amcası Sultan Tuğrul Bey'in 4 Eylül 1063 tarihinde öldüğü haberini alan Alp Arslan, Büyük Selçuklu tahtını elde edebilmek için başkent Rey'e doğru hareket etti, rakibi Melik Kutalmış'ı mağlup ederek²² muhtemelen Aralık ayında Rey'e girdi²³ ve Büyük Selçuklu tahtına oturdu. Savaş sonucunda ele geçirilen esirler arasında Kutalmış'ın kardeşi Resultegin, oğulları Süleyman, Mansur ve bazı ileri gelen emîrler de bulunmaktaydı.²⁴ Alp Arslan savaş sonunda, akrabası olan esirlerin hepsini öldürtmek istedi. Ancak Vezir Nizâmü'l-Mülk buna engel olarak "Akrabanın kanına girmek doğru değildir, uğursuzluk getirir, devletiniz çabuk zevâl bulur" dedi ve onu affa ve merhamete davet etti.²⁵ Alp Arslan da onları affederek salıverdi.²⁶ Ancak Kutalmış'ın oğulları ile adamlarının memlekette bırakılmasının ileride fitne çıkmasına sebep olabileceğini söyledi. Nizâmü'l-Mülk de bunların ülkenin sınırlarında yerleştirildikleri ve üzerlerinden hükümdarlık ve emirlik unvanlarının kaldırıldığı takdirde sıkıntı içinde yaşamaya ve kötülük yapmamaya mecbur kalacaklarını söyleyerek onları Urfa-Birecik taraflarına

²¹ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, trc., s. 38-39.

²² Melik Kutalmış ile Melik Alp Arslan arasındaki saltanat mücadelesi için bk. Muharrem Kesik, "Melik Kutalmış'ın Büyük Selçuklu tahtını Ele Geçirme Mücadelesi", *Türk Kültürü Dergisi*, (Şubat 2001), Ankara 2001, sy. 454, s. 97-105.

²³ İbnü'l-Esîr (X, 37, trc., X, 49), Alp Arslan'ın 30 Muharrem 456 (23 Ocak 1064) günü Rey'e girdiğini kaydeder.

²⁴ Sibt İbnü'l-Cevzî, (*Mir'âtü'z-Zaman Fî-Tarihi'l-Âyan'da Selçuklular*, trc. Ali Sevim, Ankara 2011, s. 128.) Resultegin ismini verir ancak Kutalmış'ın büyük oğlunun da esir edildiğini söylemesine rağmen isim vermez.

²⁵ Hüseyinî, *Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiye*, (trc. Necati Lugal), Ankara 1943, s. 31-32, trc., s. 22 ; İbnü'l-Esîr, aynı yer; Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, *Câmi'u't-tevârih*, (nşr. Ahmed Ateş), Ankara 1960, II/5; (trc. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), *Câmi'ü't-Tevârih Selçuklu Devleti*, İstanbul 2010, s. 28.

²⁶ Hüseyinî (aynı yer), Alp Arslan'ın onları affetmekle kalmadığını ihsan ve hediyelerle taltif ettiğini kaydederken, Ahmed b. Mahmûd, (I, 56.) ileri gelen esirlerin Alp Arslan'dan özür dileyip günahları için tövbe ettiklerini, yeni sultan tarafından affedilerek her birine durumlarına göre Alp Arslan tarafından saygı gösterildiğini kaydeder. Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, (haz. Erdoğan Merçil), İstanbul 1977, I-II.

göndermeyi teklif etti.²⁷ Ancak daha sonraki gelişmelere baktığımızda, bu teklifin uygulanmayıp adı geçen meliklerin sultanın emriyle bir kalede hapiste (kafeste) tutuldukları anlaşıyor. Alp Arslan, Kutalmış'ın ölümüne ağlamış ve onun için yapılan taziyeleri kabul ederek büyük üzüntü duymuş Nizâmü'l-Mülk tarafından teselli edilmiştir.

Sultan, 1064 yılı içinde Tuğrul Bey devrinde başarılı hizmetlerde bulunan Amîdü'l-Mülk'ü görevinden azlederek Merv er-Rûd/Mervü'r-rûd (Horasan) şehrine sürgün etti ve mallarına el koydu. Onun bu görevden uzaklaştırılmasında önemli rol oynayan Nizâmü'l-Mülk Selçuklu Devleti veziri oldu.²⁸ Amîdü'l-Mülk el-Kündürî 29 Kasım 1064'te sultanın emriyle öldürüldü. O ölmeden önce cellâda: "Nizâmül-Mülk'e çok fena bir iş yaptığını, Türklere vezir ve divan sahiplerini öldürtmeği öğrettiğini söyle..." demişti.²⁹

Selçuklularda önemli bir görev ve unvan olan Atabeglik unvanını da ilk kez kullananın Vezir Nizâmü'l-Mülk olduğu kabul edilmektedir.³⁰

NİZÂMİYE MEDRESELERİNİ KURDURMASI

Sultan Alp Arslan'ın emriyle başta Bağdâd olmak üzere çeşitli şehirlerde kurduğu³¹ ve kendi adına nispetle "Nizâmiye Medreseleri" diye anılan ilk resmî eğitim kurumlarıyla ilmin gelişmesi için çaba harcamış medreselere kitaplar bağışlamış ve araziler vakfetmiştir. Bağdad'daki Nizâmiye Medresesi ve onun üzerine kondurulmuş olan çatısı, güzel ve ilginç bir eserdir. Vezir, bu medresenin kitabesinde, burasının ve bütün vakıf mülklerinin temelden Şâfiî mezhebi mensuplarına vakfedilmesini şart koştmuştu. Bunlardan başka içinde vaaz veren vâizler ve kitap mütevellisinin bulunduğu medreselere, yine buralarda Kur'an okuyan ve Arapça ders veren dil bilginlerine, vakfın her hissesinden para verilmesini şart koşturmuştu. Nizâmü'l-Mülk, her yıl Bağdad'da, kılınan namaz ve yapılan dualar için 200 kür mal ve 18 bin altın sadaka verirdi.³² Nizâmiye Medreseleri: Nişâbur, Bağdât, Belh, Herat, İsfahan, Basra, Merv, Musul, Amul,

²⁷ Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr ve müsayeretü'l-ahyâr*, (nşr. Osman Turan), Ankara 1944, (trc. M. Nuri Gençosman) *Selçukî Devletleri Tarihi*, Ankara 1943, s. 16, trc., 111.

²⁸ Râvendî, *Râhatü's-südûr ve Ayetü's-sürûr*, (trc. Ahmed Ateş), Ankara 1957, I, s. 115; Sibt, *a.g.e.*, s. 143.

²⁹ Râvendî, I, 116; Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkerim Özeydın, "Kündürî", *DİA*, XXVI, 554-555.

³⁰ Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk ve Târihi Rolü", *Milli Kültür*, (Mayıs 1977), C. I, sy. 5, s. 12; İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşâh*, İstanbul 1973, s. 15-16; Özeydın, "Nizâmü'l-Mülk", *DİA*, XXXIII, 195.

³¹ İbnü'l-Verdî, s. 46.

³² İbnü'l-Cevzî, s. 77-78.

Hargird, Rey, Bûsenc şehirlerinde inşâ olunmuştur.³³ Bunların içinde Bağdad'daki Nizâmiye Medresesi bu şehrin en büyük ve en meşhur medresesi idi. Medresenin yapımına Zilhicce 457 (Kasım 1065) tarihinde başlandı³⁴ ve iki yılda tamamlanarak 22 Eylül 1067'de açıldı.³⁵ Nizâmü'l-Mülk inşaat tamamlandıktan sonra medresenin bir bölümünde bulunan ve "Dârü'l-Kütüb" diye adlandırılan kütüphanenin idaresini Hâzin (kütüphaneci) Şeyh Ebû Zekeriya Hatibî'ye vermişti. Bu medresede imam Ebû İshâk eş-Şirâzî 7 Cemâziyyülâhir 476 (22 Ekim 1083) tarihinde meydana gelen vefatı olayına kadar müderrislik görevinde bulunmuş, adı geçen âlimin vefatından sonra Nizâmü'l-Mülk onun yerine Ebu Nasır b. Sabbâğ'ı getirmiştir.³⁶ Bu kütüphane çeşitli ilim sahalarında yazılmış kitaplarla dolu idi. Bu kitaplar satın alınarak hediye edilerek veya vakfedilerek toplanmıştı. Bir süre sonra Nizâmü'l-Mülk'ün gönderdiği vakıf mektupları; görevliler, başkadı ve şahitler huzurunda medresede okundu. Medresenin içindeki kitaplar, arazi, emlak ve çarşı belirli şartlarla Nizâmü'l-Mülk ve oğullarına vakfedildi. Böylece medrese vakfının yönetimi Nizâmü'l-Mülk ve oğullarına bırakılıyordu. Cemâziyyü'l-Âhir (Mart-Nisan 1069). Nizâmü'l-Mülk, Zilhicce 479/Mart 1087'de Sultan Melikşâh ile Bağdad'a geldi. Vezir bu sırada Nizâmiye Medresesi'ne de gitti, kütüphanede oturarak kitapları inceledi.³⁷ Bir süre sonra 510 (1116-1117) tarihinde Nizâmiye Medresesi'ne yakın hurma kurutma yerlerinde yangın çıktı. Oradaki ağaçların yanmasıyla alevler muhtelif yerlere sıçradı, bu arada medresenin kütüphanesi de yandı. Ancak fakihler yangını fark edince kitapları dışarı çıkararak, onları kurtarmışlardı. Abbasî Halifesi en-Nâsir li-Dinillâh ise 589 (1193)'te Nizâmiye Medresesi kütüphanesinin onarılmasını istemiş ve benzeri olmayan binlerce cilt kitabı oraya naklettirmişti.³⁸

Nizâmü'l-Mülk'ün medrese yaptırdığı şehirlerden birisi de Isfahan idi. Bu medrese Isfahan'ın Derdeşt mahallesinde idi. Medresenin güzel kitaplarla dolu bir kütüphanesi de vardı. Nizâmü'l-Mülk'e yakın şairlerden birisi de Ebu'l-

³³ Nizâmiye Medreseleri hakkında geniş bilgi için bk. Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, İstanbul 2017. Ayrıca bk. Abdülkerim Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", *DİA.*, XXXIII, 188-191; Güray Kırpık, "İlk Türk İslâm Devletlerinde Eğitim", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Ankara 2012, s. 659-672.

³⁴ İbnü'l-Verdî, s. 35. Krş. Ocak, *Nizâmiye Medreseleri*, s. 87.

³⁵ Erdoğan Merçil, *Selçuklular-Makaleler-*, İstanbul 2011, s. 136; Abdülkerim Özaydın, "Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin İlk Müderrisi Ebû İshâk eş-Şirâzî ve Medresenin Resm-i Küşâdı", *Şarkiyat Mecmuası*, (İstanbul 2015), sy.26, s.85-99; Hüseyinî, *Ahbâr*, (s. 47) medrese inşasının tamamlanması tarihini 468 yılı olarak vermektedir.

³⁶ Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 46-47. Krş. Kafesoğlu, agm., s. 332; Özaydın, agm., s. 195.

³⁷ Merçil, *Makaleler*, s. 136.

³⁸ Merçil, *Makaleler*, s. 137.

Muzaffer Ahmed-i Tabib idi. Bu şairin *Hamâse* naziresi olan kitabı da bu kütüphanede mevcuttu. Adı geçen kütüphaneye bakan kütüphaneci ise Nizâmü'l-Mülk'ün yakınlarından biri olan Ebû Abdullâh Keya idi. Öte yandan Isfahan'daki Şafiye reisleri olan Hucendî ailesinin başı İmam Ebû Bekr Muhammed b. Sabit el-Hucendî vaazlar ile Nizâmü'l-Mülk'ün dikkatini çekmiş ve Isfahan'da açılan Nizâmiye'de ders vermekle görevlendirilmişti. Daha sonra torunu Sadreddin Muhammed b. Abdüllatif bu görevi sürdürdü.³⁹

Nizâmiye Medreselerinin hemen hepsi o zamanın meşhur âlimleri için yapılmıştır. Nizâmiye Medreseleri adıyla anılan bu eğitim kurumlarına zengin vakıflar bağlanmış, müderrislerin ve özellikle öğrencilerin devlete ve Sünnî görüşlere iyice bağlanması için para, yiyecek ve giyecek yardımı sağlanmıştır. Nizâmiye Medreselerinin sayısı tam olarak bilinmemekte ve kaynaklarda adı geçenlerden daha fazla sayıda olduğu tahmin edilmektedir.⁴⁰ Nizâmü'l-Mülk'ün vezâreti döneminde bu medreselerin yıllık toplam masrafı 600.000 eşrafî altın tutuyordu. Vezir, kendine ait arazi gelirlerinin onda birini eğitim giderleri için ayırıyordu.⁴¹ Büyük Selçuklu Devleti bu zamanda her yıl devlet hazinesinden toplam 10 milyon 100 cin (10.100.000) eşrafî altını eğitim giderlerine ayırmaktaydı.

Selçuklu veziri bu eserler dışında, Bağdâd'da bir ribât, Nîşâbûr'da bîmâristan, Isfahan'da hankâh, Tûs ve Nûkân'da mescit yaptırmıştır.

Nizâmü'l-Mülk, Sultan Alp Arslan'a vezir olunca Horasan ve Irak minberlerinde adına hutbe okundu, şanı yükseldi, 455 (1063) yılından itibaren de, bütün hüküm kendisine ait olan "vezirlerin efendisi" "(Seyyîdü'l-vüzerâ)" oldu. Eski devlet içindeki çekişmeler ve beğenilmeyip yerilen tutum ve davranışlar devri artık sona erdi. Bunun sonucunda Nizâmü'l-Mülk iyi işler yaptı, zulüm, şiddet, şüphe ve huzursuzluğu ortadan kaldırmayı, tebâsının işlerine iyi bakmayı, adalet ve insaf kurallarına göre yapılacak muameleleri düzenleyip işleri kontrol altına almayı başardı. Böylece durum düzeldi. Divanlar en iyi biçimde düzenlendi ve ülkenin her tarafı adalet ve insaf eserleriyle süslendi. Nizâmü'l-Mülk kendi döneminde yetkin ve son derece adaletli bir yönetici oldu. Ülke içinde yaşam düzene girdi, ticaret normalleşti, yollar kalabalıklaştı, fitne ve fesat ehli azaldı. Nizâmü'l-Mülk, ihsanlar, ödüller ve bağışlar dağıtmaya, vakıf gelirleriyle medreseler, mescidler, binalar ve ribatlar onartıp takviye etmeye, en

³⁹ Merçil, *Makaleler*, s. 137.

⁴⁰ Sibt, s. 161. Krş. Güray Kırpık, *Selçuklular El Kitabı*, s. 660-661.

⁴¹ M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 1992, III, 350.

güzel, en nefis kitapları kapsayan kitaplıklarla medreseleri süslemeye başladı. Daha sonra her ilim alanı ile ilgili hoca ve öğrencileri kalabilecekleri yerlere yerleştirdi. Onun bu yaptıkları memleket ve gelecek kuşaklar için birer güvence idi. Nihayet, 465 (1072) yılında, on yıllık hükümdarlığı tamamladıktan sonra sultan Alp Arslan'ın saltanatı sona erdi.⁴²

Sultan Alp Arslan'ın 24 Kasım 1072 tarihinde ölümü üzerine Vezir Nizâmü'l-Mülk, onun vasiyetini⁴³ uygulayarak yerine bu sırada 18 yaşında bulunan oğlu Melikşâh'ı saltanat tahtına çıkarttı. Melikşâh da Nizâmü'l-Mülk'ü yeniden vezirlik makamına getirdi.⁴⁴ Yeni sultan 6 Ağustos 1055'de doğmuş küçük yaştan itibaren babası ile sefere çıkmış ve devlet işlerinde tecrübe kazanmıştı. Melikşâh, Alp Arslan'ın oğullarının en büyüğü değildi ama cesareti, Selçuklu ordusunun sevk ve idaresinde gösterdiği yetenek ile veliaht ilân edilmişti, ayrıca tahta çıkmasında Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün büyük rolü olmuştur.

Sultan Melikşâh'ın saltanatına yönelik en büyük tehlike, sultanın amcası ve Kirmân bölgesinin meliki Kavurd'dan geldi. Melik Kara Arslan Kavurd, Alp Arslan'ın öldüğünü haber alınca saltanatta hak iddia ederek isyan etmiş ve Rey şehrini ele geçirmek için yola çıkmıştı.⁴⁵ Ayrıca o Rey ile Hemedan arasında yaşayan Türkmenlere de güveniyordu. Melikşâh bu durumu öğrenince Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün de tavsiyesi ile önce bu iç tehlikeyi ortadan kaldırmak için harekete geçti ve beraberinde yine veziri olduğu halde süratle Rey'e geldi. Onlar, önce bu bölgedeki Türkmenlere bol para dağıtarak Kavurd ile birleşmelerini önlediler.⁴⁶ Bu durum iki grup arasındaki mücadelenin sonucunu önemli ölçüde etkiledi. Kavurd ise Rey'e iki gün sonra gelmişti. İki taraf arasındaki öncü savaşını Emîr Savtegin idaresindeki Melikşâh kuvvetleri kazandı. Asıl ordular Hemedan civarındaki Kerec'de karşılaştılar. Bu savaş da Melikşâh'ın ordusunun üstünlüğü ile son buldu 4 Şaban 465 (15 Nisan 1073)⁴⁷. Zaferin kazanılmasında Emîr Savtegin ve Arap emîrleri önemli rol oynamıştı. Bu sebeple Türk askerleri Arap emîrlerinin çadırlarına hücum ederek onları yağmaladılar, bu olayda hâlâ Melikşâh'ın ordusunda Kavurd'u tutanların bulunduğunu gösteriyordu. Melik

⁴² İbnü'l-Adîm, *Buğye*, trc., s. 41.

⁴³ Muharrem Kesik, *1071 Malazgirt, Zafere Giden Yol*, İstanbul 2014, s. 79 ; a. mlf., "How Was Sultan Alp Arslan Killed ?", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Mecmuası*, (İstanbul 2014), C. XXIV, s. 118.

⁴⁴ İbnü'l-Esîr, (trc) X, 81.

⁴⁵ İbnü'l-Esîr, (trc) X, 82; Reşidüddîn, (trc. Erkan Göksu, İstanbul 2010), s. 88.

⁴⁶ Sibt, s. 188.

⁴⁷ Abdülkerim Özaydın, "Melikşâh", *DİA*, XXIX, 55; a. mlf., "Nizâmü'l-Mülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğuna Hizmetleri", *Selçuk Bakış*, (Mart 2018) Konya 2018, sy. 46, s. 15-16.

Kavurd savaş sonrasında Hemedan dağlarına kaçtı ise de yakalanarak sultanın huzuruna getirildi. Melikşâh amcasını affetmek istiyordu. Ancak bu sırada Melikşâh kuvvetlerinin bir kısmı maaşlarının arttırılmasını isteyerek gürültü çıkarmağa ve Kavurd lehine tezahürata başladılar. Bu durum⁴⁸ Kavurd'un ortadan kaldırılmasına sebep oldu ve yayının kirişi ile boğularak öldürüldü (1073).⁴⁹ Askerlere de yüzüğündeki zehri içerek intihar ettiği bildirildi.⁵⁰ Bu suretle ordu tekrar disiplin altına alınmış oldu. Kavurd tehlikesinin yok edilmesinde Vezir Nizâmü'l-Mülk önemli rol oynamıştı. Bu sebeple Melikşâh bir ölçüde saltanatını borçlu olduğu vezirinin iktâ'sına Tûs şehrini ilâve etti ve onu kendisine atabeg yaptı.⁵¹

Sultan Melikşâh içteki durumu düzelttikten sonra sıra Selçuklulara karşı harekete geçmiş olan devletlere gelmişti. Önce Karahanlılar üzerine yönelen sultanın yanında veziri Nizâmü'l-Mülk de bulunuyordu. Melikşâh, Belh'e geldi ve oradan ordusuyla Tirmiz şehrine ilerledi. Emîr Savtegin'i ise bir kısım kuvvetlerle Semerkant'tan gelecek Karahanlı ordusunun yolunu kesmek için gönderdi. Emîr Savtegin, Ceyhun kenarında rastladığı Karahanlı kuvvetlerini mağlûp edince Tirmiz bu yardımdan mahrum kalmıştı. Selçuklu ordusu şiddetle Tirmiz'e hücum etti. Sonuçta Karahanlı Hükümdârı Şemsü'l-Mülk Nasr b. İbrahim'in kardeşi Yağantegin (Bogantegin) adı geçen şehri Melikşâh'a teslim mecbur oldu.⁵² Semerkand hükümdarının kardeşi Tirmiz'de bulunuyordu. Sultan ona iyi davrandı, hil'at verdi, iyilik ve ihsanda bulunduktan sonra da onu serbest bıraktı. Şehir ve kalenin tamir işi ile Emîr Savtegin'i görevlendirerek Semerkand üzerine yürüdü. Karahanlı hükümdarı Nasr, mukavemet edemeyeceğini anlayarak af diledi ve Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün aracılığı ile iki taraf arasında barış yapıldı. Nasr bir daha düşmanca tavır takınmamak şartıyla yerinde bırakıldı⁵³ (1074). Sultan Melikşâh, Belh ile Toharistan bölgesinin idaresini kardeşi Şihabü'd-Devle Tekiş'e vererek Rey'e döndü.

Nizâmü'l-Mülk, Türk-İslâm unsurlarını birleştirerek İktâ' Sistemi'ni geliştirmiş ve daha düzenli bir yapıya kavuşturmuştur. Tarım topraklarını iktâ' bölgelerine ayırarak gelirlerini askerlere tahsis etmesi ülkenin refah düzeyinin

⁴⁸ İbnü'l-Esîr, (trc) X, 82.

⁴⁹ Sibt, s. 188-189, 192; Krş. Köymen, agm., s. 11-12; Kafesoğlu, a.g.e., s. 11-14.

⁵⁰ Râvendî, I, 125. Krş. Kafesoğlu, a.g.e., s. 11-14.

⁵¹ Sibt, s. 189.

⁵² İbnü'l-Esîr, (trc) X, 92.

⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 92. Krş. Kafesoğlu, a.g.e., s. 17-18; Özeydın, agm., s. 55.

artmasını sağlamıştır.⁵⁴ Askerî İktâ' Sistemi onun gayretleriyle Büyük Selçuklu Devleti'nde ilk defa 1073 yılında uygulanmaya başlanmış ve 1087 yılından itibaren ülkenin her tarafında yaygınlaşmıştır.⁵⁵

1074 (466) yılında yeni bir rasathâne inşâ ettirerek devrin önde gelen astronomi âlimlerini⁵⁶ burada toplamış ve İran takviminde değişiklikler yapılmasını istemiş ve bu çalışmalar sonunda Sultan Melikşâh'ın "Celâlû'd-Devle" lakabına nispetle "Celâlî" adı verilen bir takvim kabul edilmiştir.⁵⁷

Selçuklu veziri, Vakıf araziler ve vakıflar konusunda da son derece dikkatli ve titiz çalışmalar yürüttü. Vakıflar ile ilgili kurumlara güvenilir ve dürüst adamlar tayin etti ve kontrolünü bizzat takip etti. Bu işlerde haksızlık yapmaktan daima çekinir ancak hainlere de asla görev vermezdi.⁵⁸

Selçuklu veziri, ticarî maldan alınan vergiler (mükûs) ile halkın sahip olduğu mallardan alınan örfî vergileri (darâib) kaldırdı.⁵⁹

Sultan Alp Arslan ve Melikşâh zamanında birçok savaşta önemli rol oynayan Nizâmü'l-Mülk, orduya çok önem vermiş, yaptığı düzenlemeler ve aldığı tedbirlerle Büyük Selçuklu ordusunu Ortaçağ'ın en güçlü ordusu haline getirmiştir.⁶⁰ Sâmânî ve Gazneliler'in devlet teşkilatını örnek alarak Büyük Selçuklu Devleti'nin Merkez (Dîvân Teşkilâtı) ve Saray Teşkilâtı'nı oluşturmuş ve İslâm geleneklerine uygun biçimde mahkemeler kurmuştur.⁶¹

Nizâmü'l-Mülk'ü kıskananlar zaman zaman Melikşâh'a şikâyetle bulunarak onunla Selçuklu sultanının arasını açmaya çalışmakta idiler. Bu şahıslardan biri de Dîvân-ı İnşâ Sahibi (Dîvân-i Resâil) Kemâlû'l-Mülk'ün oğlu Seyyid el-rüesâ Ebu'l-Mehâsin idi. Ebu'l-Mehâsin dîvânda babasının nâibi olup aynı zamanda Nizâmü'l-Mülk'ün damadı ve Melikşâh'ın da nedîmi idi. Belki de o statüsünden yararlanarak sultana: "Nizâmü'l-Mülk ile adamlarını bana teslim et, ben de onlardan alıp 1.000.000 dinar vereyim. Çünkü onlar, hazine ve halkın malını yiyorlar, bazı şehir ve köyleri kendilerine tahsis ediyorlar" dedi. Bu olayı duyan

⁵⁴ Bundârî, s. 59.

⁵⁵ İbrahim Kafesoğlu, "Nizâm-ül-Mülk", *İA*, IX, s. 332; Özeydın, "Nizâmü'l-Mülk", *DİA*, XXXIII, 195; a. mlf., s. 22-24. ;Erkan Göksu, *Selçuklu'nun Mirası Gulâm ve İktâ*, İstanbul 2017, s. 137-139; Süleyman S. Kucur, "İktâ", *DİA*, XXII, 47-49.

⁵⁶ Ömer b. İbrahim el-Hayyâmî, Ebû'l-Muzaffer el-İsfirâr, Meyûn b. en-Necîb el-Vâsîfî bunlar arasında bulunuyordu. (İbnü'l-Esîr, (trc) X, 97.)

⁵⁷ İbnü'l-Esîr, X, 98. Krş. Özeydın, "Nizâmü'l-Mülk", *DİA*, XXXIII, 195.

⁵⁸ Bundârî, s. 59.

⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 180. İbnü'l-Verdî (s. 46), vergileri düşürdüğünü kaydeder.

⁶⁰ Bundârî, s. 59-60.

⁶¹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, Ankara 1988, s. 20-63; İbrahim Kafesoğlu, agm., 330; Özeydın, "Nizâmü'l-Mülk", *DİA*, XXXIII, 195.

Nizâmü'l-Mülk hemen karşı harekete geçti, gulâmlarının da katıldığı büyük bir ziyafet tertipledi. Bu ziyafete Melikşâh geldiği zaman Nizâmü'l-Mülk: “Ben sana, babana ve dedene hizmet ettim. Benim hizmet hakkım vardır. Bana ulaşan haberlere göre malının onda birini aldığım söyleniyor. Malını aldığım doğrudur” diyerek bu malları sultan için harcadığını, yoksa bu paraları hazinesinden vermesi gerektiğini ifade etmişti. Burada Sıbt'ın rivayeti doğru ise Nizâmü'l-Mülk sultanın gözünü doyuracak kadar mücevher, para ve mallar yani rüşvet takdim edip: “Hep bunlar sultanındır ve onun için hazinede saklanmıştır” diyerek ayrıca kendisi hakkında dedikodu yapanlardan da pek çok para alacağı hususunda ona güvence verdi. Melikşâh, belki de bu rüşvetin veya onun hissî konuşmasının etkisiyle Ebu'l-Mehasin ve öteki ilgili kimseleri yakalatıp ve gözlerine mil çektirerek Sâve Kalesi'nde hapsedtirdi.

Kemâlû'l-Mülk bu olayı duyduğu zaman Nizâmü'l-Mülk'ün evine sığındı ve 200 bin dinâr rüşvet vererek ölümden kurtulabildi. O Dîvân-ı Tuğra ve İnşâ'dan da azledildi, yerine Müeyyidü'l-Mülk b. Nizâmü'l-Mülk tayin edildi. Bir diğer rivayete göre, oğlunun gözden düşmesiyle Kemâlû'l-Mülk (Devle) de itibarını kaybetti, malından sultan hazinesine 300 bin altın vermeye mecbur edildi 476 Şevval (Şubat 1084).⁶²

Sultan Melikşâh zamanında (1072-1092) Basra mültezimi çok zengin bir Yahudi İbn Allan ile Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün arası çok iyi olup, onun ileri gelen adamları arasındaydı. Bu ikisinin arasının bu kadar iyi olmasının sebebi ne idi? Prof. Dr. Erdoğın Merçil hocamız, İbn Allan'ın zaman zaman hediye yoluyla vezire rüşvet vermiş olduğu düşüncesindedir.⁶³ Öte yandan Emîr Sa'dü'd-Devle Gevherâyin ve Humartegin eş-Şarabî'nin Vezir Nizâmü'l-Mülk ile aralarında düşmanlık vardı. Bu ikisinin tahrikleriyle Sultan Melikşâh İbn Allan'ın öldürülmesine karar verdi. Ancak sultan önce ondan dört yüz bin dinâr aldı, sonra da yakalatıp öldürttü (472/ 1079) Sultan Melikşâh bu 400 bin dinârı müsadere yoluyla mı yoksa İbn Allan'ın canını bağışlamak için mi aldı? Kaynaklarda fazla bir bilgi bulunmadığı için bu durumu tespit etmek mümkün görünmemektedir.

Nizâmü'l-Mülk'ün bu olaydan sonra canı sıkılmış ve üç gün evinden dışarı çıkmamıştı. Ancak daha sonra ortaya iki rivayet çıkıyor. Birincisine göre, Nizâmü'l-Mülk sultan için büyük bir ziyafet hazırlayıp burada Melikşâh'a pek çok hediyeler sundu. Sultan vezirini üç gün huzuruna çıkmamasından dolayı

⁶² Merçil, *Makaleler*, s. 152-154.

⁶³ Merçil, *a.g.e.*, s. 156.

kınadı. Nizâmü'l-Mülk de özür diledi. İkinci rivâyete göre ise Nizâmü'l-Mülk İbn Allan için düzenlenen ve birçok kimsenin katıldığı dua törenine, İsfahan'a dönmüş olan sultanı da davet etti ve onu İbn Allan'ı öldürttüğü için ayıplayıp kınadı. Melikşâh istemeyerek de olsa ona, gönlünü alan bir cevap verdi.⁶⁴

Bir rivayete göre, "Sultan Melikşâh bir ihtiyaç için iki haftada 200 bin dirhem tedarik etmesini emrederek Nizâmü'l-Mülk'ü İsfahan'a yollamıştı. Nizâmü'l-Mülk bu yolculuğu sırasında bir köy ağasının (dihkân) evinde misafir oldu. Bu dihkân Nizâmü'l-Mülk'ün yolculuğunun gayesini öğrendiğinde, az çok okuma-yazma öğrenmiş olan oğlunun devlet hizmetine kabul edildiği takdirde derhal parayı verebileceğini söyledi. Bu tekliften memnun olan vezir, derhâl olayı sultana bildirdi. Fakat ananeye muhalif olan bu rüşvet teklifi Melikşâh'ı fevkalâde sinirlendirmiş, dihkânın malına ihtiyacı olmadığını, onun ehliyetlessiz çocuğunu Müslümanlar üzerine tayin ettiğinde o lâıyk olmayan ve beğenilmeyen işler yaptığında Melikşâh *rüşvet aldı* diye ayıplarlar demiş ve Nizâmü'l-Mülk'e de kızarak ona mezun olduğu işi yerine getirmesini yazmıştı. Çünkü avam ve köylü çocuklarının biraz okuyup yazma öğrenerek memuriyet sınıfına girmeleri ananeye uymamakta idi.⁶⁵

Hasan Sabbâh gizli olarak yürüttüğü Bâtınî faaliyeti neticesi Sultan Melikşâh'a tâbi ve Kazvin yakınlarında el-Burz dağları üzerinde kurulmuş olan Alamut Kalesi'ni ele geçirerek burada 4 Eylül 1090 tarihinde Nizârî-İsmâîlî Devleti'ni kurdu. O, kendisine bağlı olmayan yerleri tahrip ettiriyor, halkını öldürtüyor ve elverişli yerlere yaptırdığı yeni hisarlara kendi adamlarını yerleştiriyordu. Sultan Melikşâh 1091-1092 yıllarında Vezir Nizâmü'l-Mülk ile beraber Alamut Kalesi'ne asker sevk edip burayı kuşattıysa da başarılı olamadı.⁶⁶ Ancak önce Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün Ebû Tâhir Arrânî adında bir Bâtınî fedâisi tarafından öldürülmesi, sonra da Sultan Melikşâh'ın şüpheli bir şekilde ölümü, Bâtınîlere karşı yürütülen mücadelenin yarım kalmasına sebep oldu (1092).⁶⁷

⁶⁴ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1993, s. 324-325; Merçil, *Makaleler*, s. 157.

⁶⁵ Merçil, *a.g.e.*, s. 156-157.

⁶⁶ Abdülkerim Özeydın, "Alamut", *DİA*, II, 337.

⁶⁷ Abdülkerim Özeydın, "Hasan Sabbâh", *DİA*, XVI, 348. Hasan Sabbâh ve emrindeki Bâtınîler'in faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bk. Bernard Lewis, *Haşîşîler*, (çev. Kemal Sarısözen), İstanbul 2007; Ayşe Atıcı Arayancan, *Dağın Efendisi Hasan Sabbah ve Alamut*, İstanbul 2016; Pınar Kaya, "Büyük Selçuklular Döneminde Bâtınîler ile Yapılan Mücadeleler", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2008, s. 13-34; Farhad Daftari, *İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri*, (çev. Ahmet Fethi), İstanbul 2017.

MELİKŞÂH İLE NİZÂMÜ'L-MÜLK ARASINDAKİ GERGİNLİK VE VEZİRİN ÖLÜMÜ

Vezir Nizâmü'l-Mülk, Sultan Alp Arslan ile iktidarı boyunca ve Sultan Melikşâh'ın saltanatının son yıllarına kadar Selçuklu hükümdarları ile uyum içinde çalışmış çok büyük bir problem yaşanmamış ve böylece Büyük Selçuklu Devleti Melikşâh zamanında onun çabaları ile gücünün doruğuna ulaşmıştır. Ancak sultanın eşi Terken Hatun 4 ya da 5 yaşındaki oğlu Mahmud'u veliaht yapmak istiyor, Nizâmü'l-Mülk ise veliaht olan Berkjaruk'u destekliyordu.⁶⁸ Tabii bu Terken Hatun'un, onun aleyhine çalışmasına yol açıyordu.⁶⁹ Ayrıca Nizâmü'l-Mülk'ün oğulları,⁷⁰ torunları ve damatları devletin birçok kademelerinde görev almışlar,⁷¹ taşkınlıklar yaparak sultanın adamlarına tecâvüzlerde bulunmuşlardı.⁷² Nitekim, oğlu Cemâlü'l-Mülk, İbn Behmenyâr adlı bir devlet adamının gözüne mil çekirmiş ve sultanın Caferek adlı maskarasını öldürtmüştü. Nizâmü'l-Mülk'ün yerine göz dikenlerin başında gelen, Terken Hatun'un Veziri Tâcü'l-Mülk Ebu'l-Ganâim⁷³ de anlaşmazlığa yol açacak tahrikler yapmaktaydı.⁷⁴ Tâcü'l-Mülk'ün Vezir Nizâmü'l-Mülk hakkındaki iftiralardan biri de şu idi: Tâcü'l-Mülk, Sultan'a, "Nizâmü'l-Mülk her yıl fakîhlere, sûfilere, kâfîlere üç yüz bin dinâr para veriyor, eğer bu para ile bir ordu oluşturulsa onunla İstanbul surlarını bile fethetmek mümkündür" dedi. Sultan bunu duyunca Nizâmü'l-Mülk'ü yanına çağırdı, bu meseleyi kendisine sordu. Nizâmü'l-Mülk cevap olarak: Ey Sultanü'l-âlem! Ben ihtiyar bir adamım; eğer beni mezada versen bana kimse on dinârdan fazla değer biçmez; sen gençsin, seni de mezada verseler sen de yüz dinârdan fazla etmezsin! Allah sana ve bana kullarından hiç kimseye nasip olmayan lütuf ve ihsânda bulunmuştur. Buna karşılık sen, o Allah'ın dinini yüceltmeye çalışan, onun kutsal kitabının hâfızlarına yılda üç yüz bin dinâr harcasak çok mudur? Sen her yıl askerlere

⁶⁸ Aslında Sultan Melikşâh'ın veliahtı büyük oğlu Ebû Şücâ Ahmed idi. Ancak bu melikin ölümü neticesinde Vezir Nizâmü'l-Mülk, sultanın hayattaki çocuklarının en büyüğü ve en liyakatli olan Berkjaruk'un veliaht seçilmesinde etkili olmuştu. Bk. Abdülkerim Özaydın, *Sultan Berkjaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498 /1092-1104)*, İstanbul 2001, s. 15.

⁶⁹ Râvendî, *Râhatü's-südûr*, I, 130.

⁷⁰ Nizâmü'l-Mülk'ün 12 oğlu vardı (Râvendî, s. 129).

⁷¹ Bundârî, s. 60; Râvendî, *Râhatü's-südûr*, I, 129.

⁷² Köymen, agm., s. 13; Özaydın, *Sultan Berkjaruk*, s. 3-6.

⁷³ Hakkında bilgi için bk. Bundârî, s. 61-65, 82-84. Krş. Abdülkerim Özaydın, "Tâcül-mülk", *DİA*, XXXIX, 359-360.

⁷⁴ Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 45-46; Bundârî, s. 62. Krş. Özaydın, *Sultan Berkjaruk*, s. 6-7 ; Köymen, agm., s. 14.

bunun iki mislini sarf ediyorsun; hâlbuki bunların en kuvvetlisi ve en nişancısının atacağı ok bir milden ileri gitmez. Bunlar ellerinde bulunan kimseleri öldürebilirler; ben ise sarf ettiğim bu para ile öyle bir ordu donatıyorum ki onların duâları ok gibi tâ arşa kadar gider ve onun Mevlâ'ya ulaşmasına hiçbir şey engel olamaz dedi, dedi. Sultan bu sözleri işittiği vakitte ağlamaya başladı, kendisine: “Sen bu ordunun sayısını elinden geldiği kadar çoğalt; sana istediğin kadar para hazırdır, dünyanın serveti senindir” dedi.⁷⁵ Ancak Nizâmü'l-Mülk'ün rakipleri asla vazgeçmiyorlardı. Terken Hatun ile Tâcü'l-Mülk'ün Nizâmü'l-Mülk'e düşmanlıkta anlaşmaları sultanın zihninde birtakım soru işaretlerinin doğmasına yol açmıştı. Nizâmü'l-Mülk'ün oğlu Osman ile Melikşâh'ın ileri gelen emîrlerinden olup Merv'e şahne tayin edilen Kodan (Kavdan) arasındaki çekişme ise bardağı taşıran son damla oldu. Şemsü'l-Mülk Osman, aralarında geçen münakaşadan sonra gençlik heyecanı ve babasının nüfuzuna dayanarak Kodan'ı yakalattı ve ona hakaret etti. Daha sonra serbest bırakılan şahne durumu sultana bildirdi.⁷⁶ Zaten son dönemde yaşanan olaylardan dolayı gergin olan sultan bu hadise üzerine aşırı derecede öfkelenildi. Tâcü'l-Mülk el-Kummî ile Mecdü'l-Mülk el-Balâsânî'yi çağırarak Nizâmü'l-Mülk'e şu haberi gönderdi: “Sen saltanat ve mülkümde benim ortağım mısın? Eğer böyle ise bunun kuralları vardır. Şayet benim vekilim ve benim buyruğum altında isen vekillik ve tâbîlik şartlarına uymalısın. Oğullarından her biri bir kıt'ayı istilâ etti. Büyük bir vilâyete vali oldular. Bununla da yetinmeyerek devlet işlerine müdahalede bulundular. Sen hangi yetkiyle buyruğumuz olmadan oğullarına, damatlarına, kullarına ülkeler ve iktâlar veriyor, dilediğini yapıyorsun? İster misin ki önünden devât-ı vezareti (vezirlik divitini) ve başından sarığı almalarını emredeyim?”

O güne kadar soğukkanlılıkla hareket eden ve bilgece sözlerle sultanı sakinleştirmeyi başaran Nizâmü'l-Mülk, bu kez hiç korkmadan ve çekinmeden üstelik o güne kadar kullandığı üsluptan farklı olarak Melikşâh'a şu cevabı verdi: “Sultana deyiniz ki: Eğer benim saltanat ve mülkünde ortağı olduğumu bilmiyor idiyse şimdi bilsin. O, bugün ulaşmış olduğu ikbâle benim düşünce ve çabalarımın gelmiştir. Babası öldürüldüğünde onu nasıl idare ettiğimi, ayaklanmaları bastırdığımı, ailesinden ve başkalarından onu öldürmek isteyenleri nasıl bertaraf ettiğimi hatırlamaz mı? O vakit bana sınıksız yapışır, karşı çıkmazdı. Ne zamanki işleri yoluna koydum, uzak yakın şehirleri fethettim ve herkes ona itâat arz etti, işte o zaman beni işlemediğim suçlarla itham etti, hakkımdaki jurnalleri iştir oldu. Benim adıma ona söyleyiniz ki benim divit ve

⁷⁵ Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 46. Krş., Özaydın, “Nizâmü'l-Mülk'ün ... Hizmetleri”, s. 27.

⁷⁶ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, s. 55; İbnü'l-Cevzî, s. 79. Krş. Özaydın, *Sultan Berkıaruk*, s. 7.

sarığımla onun tâc ve tahtı birbirlerine öylesine bağlıdır ki, bu divit ve sarığın kalkması ile o tâc ve devlet de yok olur.”⁷⁷

Sultanın gönderdiği heyette bulunanlar vezirin cevabını hafifleterek, Nizâmü'l-Mülk'ün bağlılık arz ettiğini söylemeye karar verdiler. Fakat Melikşâh heyete çok güvendiği adamlarından Emîr Yelberd'i de dâhil ederek vezirin söylediklerinin kendisine eksiksiz ulaştırılmasını sağlamıştı. Diğer bazı kaynaklarda ise heyette bulunanların Terken Hatun'a yaranmak gayesiyle vezirin sözlerine ilâveler yaparak sultana arz ettikleri belirtilmektedir.⁷⁸

Selçuklu vezirinin Bâtînîleri sürekli olarak izletmesi Hasan Sabbâh ve adamlarının da ona kin beslemelerine sebep olmuştu. Tüm bu gelişmeler, Sultan Melikşâh ile Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün zamanla aralarının açılmasına neden olmuştu. Sultan Melikşâh bu anlaşmazlığa rağmen onu görevinden azletmedi. Çünkü Büyük Selçuklu Devleti'nde 29 yıldır vezirlik makamında bulunduğu için oldukça nüfuz sahibi bir duruma gelmişti. Kendine tâbi olan 20.000 gulâmı bulunuyordu.⁷⁹ Melikşâh ikinci defa Bağdat'a giderken Nizâmü'l-Mülk de onu takip etti ve bu yolculuk sırasında Bağdâd ile Hemedan arasında ve Nihâvend yakınlarında bulunan Sehne adlı bir köyde konakladıkları sırada, Cumartesi günü arzuhâl vermek bahanesiyle yanına yaklaşan Ebû Tâhir-i Arrânî adlı bir Bâtînî fedâîsi tarafından saldırıya uğradı (14 Ekim 1092/10 Ramazan 485).⁸⁰ Onun hançerlendiği haberi Sultan Melikşâh'a bildirildiği zaman sultan derhal yanına gelmiş, yaralı vezir de sultana “Cihân hükümdarı! Babanın ve senin devletini idare ederek ihtiyarladım. Sen, beni bertaraf ettin, hâlbuki ölümüne çok az zaman kalmıştı. Keşke böyle yapılmasını emretmeseydin.” demişti. Sultan bu sözler üzerine yanında taşıdığı mushafı çıkarıp Allah'ın kitâbı üzerine yemin ederek ona: “Ben sana bunu nasıl yapabilirim, sen benim babam yerindesin ve devletimin uğurusun” diyerek karşılık vermiş bu olayla bir ilgisi bulunmadığını söylemişti.⁸¹ Selçuklu Devleti'nde Nizâmü'l-Mülk'ün ölümü üzerine boş kalan vezirlik makamına Tâcü'l-Mülk Ebu'l-Ganâim getirildi.⁸² Nizâmü'l-Mülk'ün

⁷⁷ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, s. 55; Bundarî, s. 62-63; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, s. X, 205 vd; Hüseyinî, s. 47-48; İbnü'l-Cevzî, s. 79; Ravendî, s. 130-131; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, 14; Ebu'l-Ferec, *Târihu muhtasari'd-düvel*, Beyrut 1890, s. 335. Krş., Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 216-218; Özeydın, *Sultan Berkyaruk*, s. 8.

⁷⁸ Hüseyinî, s. 47-48; İbnü'l-Cevzî, s. 79; Ebu'l-Ferec, *a.g.e.*, s. 335. Krş., Özeydın, *Sultan Berkyaruk*, s. 8.

⁷⁹ Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 46; İbnü'l-Cevzî (s. 65), Vezirin bin kişiden fazla sayıda gulâmı olduğunu kaydeder.

⁸⁰ İbnü'l-Cevzî, s. 74, 79; İbnü'l-Esîr, (trc) X, 176-177; Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 45. Krş. Özeydın, *agm.*, 195.

⁸¹ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, s. 88-89. Krş. Özeydın, *Sultan Berkyaruk*, s. 10.

⁸² Merçil, *a.g.e.*, s. 83; Özeydın, “Tâcûlmülk”, *DİA*, XXXIX, 360.

cenazesi İsfahan'a götürülerek buradaki türbesine defnedildi. Bağdad'da divanda üç gün süreyle onun için bir taziye düzenlendi. Çeşitli sınıflardan insanlar gelip taziyette bulundu.⁸³ Onun kim tarafından öldürüldüğü bellidir. Ancak bu suikast emrini kimin ya da kimlerin verdiği belli değildir. Nizâmü'l-Mülk'ün öldürülmesi olayında, Sultan Melikşâh, Terken Hatun ve veziri Tâcü'l-Mülk ile Hasan Sabbâh zan altındadır. Vezir Nizâmü'l-Mülk ölüm emrini Melikşâh'ın verdiğini düşünmektedir. Nizâmü'l-Mülk'ün adamları (gulâmları) ve yakınları onun ölümünden dolayı Tâcü'l-Mülk Ebu'l-Ganâim'i sorumlu tuttuklarından onu öldürdüler.⁸⁴ Râvendî,⁸⁵ "Mülhidler, Vezir Tâcü'l-Mülk'ün kışkırtması üzerine, Nizâmü'l-Mülk'ü kamaladılar." diyerek açıkça bu işin Tâcü'l-Mülk tarafından Bâtınîlere yaptırıldığını ifade eder. Ancak Bundârî'ye göre de⁸⁶ Tâcü'l-Mülk'ün tahrikleri sonucunda Melikşâh'ın işi Tâcü'l-Mülk'e havale ettiği anlaşılmaktadır.

Selçuklu Devleti'nde kudretli ve başarılı bir vezir olduğunu gösteren Nizâmü'l-Mülk, devlet idaresinde kendi görüşlerini belirten bir de Farsça eser kaleme almıştır. *Siyâsetnâme* adlı bu eser birçok kere neşredildiği gibi, Türkçe dâhil çeşitli dillere de tercüme edilmiştir.⁸⁷

Nizâmü'l-Mülk, vezir tâyin edildiği 1064 yılından şehit edildiği 1092 yılına kadar aralıksız 29 yıl Büyük Selçuklu Devleti'nin veziri olarak hizmet etti. Malazgirt Savaşı dışında Sultan Alp Arslan ve Sultan Melikşâh devirlerindeki tüm askeri seferlere katıldı.⁸⁸ 76 yaşında vefat eden Nizâmü'l-Mülk, yaşlılığın verdiği sıkıntıdan dolayı son yıllarda bir bastona dayanarak yürüyordu.⁸⁹

Abdûlmuttalib b. Ebu'l-Meâli, Abdülkerim b. Muhammed'den rivayetle tarihçi İbnü'l-Adîm'e şu bilgileri aktarmıştır. Abdülkerim demiştir ki:

Nişabur'da bize, şiir okuyup yazdıran Taberistanlı Ebû Muhdar Tahir b. Mehdî, ezberinden bana şiir rivayet edip yazdıran Erzenli Ebû Abdullah b. el-Hüseyn'den naklen, her ikisi, Şiblûddeve Ebu'l-Heycâ Mukatil b. Atiyye el-Bekrî'nin Nizâmü'l-Mülk için yazdığı mersiyyeden kendilerine şu beyitleri okuduğunu rivayet etmişlerdir:

⁸³ İbnü'l-Cevzî, s. 79.

⁸⁴ Bundârî, s. 63, 84.

⁸⁵ Râvendî, *Râhatü's-südûr*, I, 132.

⁸⁶ *Zübdetü'n-nusra*, s. 62-64.

⁸⁷ Hakkında bilgi için bk. Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, (haz. Mehmet Altay Köymen), Ankara 1999; Özaydın, "Nizâmü'l-Mülk'ün... Hizmetleri", s. 29-30.

⁸⁸ Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", *TAD*, sy. 8-9, Ankara 1970, s. 125.

⁸⁹ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, trc., s. 38.

Vezir Nizâmü'l-Mülk, Allah'ın şereften yarattığı eşsiz ve nâdir bir inci idi. Devir, onun değerini anlayamadı; bu nedenle Allah, onu, kudretiyle kabuğuna iade etti.⁹⁰

O, Selçuklu Devleti'nin temellerini atıp, bina eden bir kimse idi. Dünya (ülke) onun ellerinde gelişti. O; âlim, dindar, cömert, az konuşan, çok doğru sözlü, çok iyi fikirli, yüce gönüllü, halim ve vakur bir insan olup, geceleri namaz kılar, çoğu zaman oruç tutardı. O, ülkede medrese inşa eden ilk vezirdi. Müderrislere, fakîhlere, ediplere, şairlere, eşrâf ve reisler aylık bağlardı, yoksul bir kimseyi asla geri çevirmezdi. Ona herhangi bir iş için giden hiçbir kimse, istediğini ya da isteğinin büyük bir kısmını almadan dönmezdi.⁹¹

Ezan sesini duyunca meşgul olduğu işi bırakıp bir kenara çekilirdi; ezan okunup bitince de namaz kılmadan önce hiçbir şeye başlamazdı. Namaz vakti girdiği halde müezzin ezanı okumazsa, derhal ezan okunmasını emrederdi. Bu, kendilerini daima ibadete veren ve namaza sarılan insanların varabileceği bir derecedir.⁹²

Nizâmü'l-Mülk çeşitli mezheplere mensup olan âlimlere saygı gösterirdi.⁹³ O, fazilet ve kerem sahibi olup, insanları anlamada isabetli görüşü vardı ve kalplere yakındı (sevilirdi); Kur'ân okumaktan ve Allah'ın elçisinin hadisini dinlemek ve huzurunda fakîhlerin tartışmalarını dinlemekten başka bir şeyle meşgul olmazdı. Memleketleri ve ekili toprakları askerlere ilk kez ıkta eden odur.⁹⁴

Vezir Nizâmü'l-Mülk, adaleti, siyasî-ıdarî kabiliyeti, cömertliği, güzel ahlâkı ve çok bilgili kişiliği ile tanınırdı. Halkın haksızlığa uğramaması için çaba gösterir, devlet kapısının şikâyet ve isteklerini dile getirmek isteyen halka dâima açık olmasını isterdi. Âlimlere ve sûfilere değer verir ve onların sohbet meclislerine katılmaktan keyif alırdı. Şeyh Ebû Ali Fâremidî, Nizâmü'l-Mülk'ün makamına gelince, vezir onu kendi yerine oturturdu. Selçuklu veziri ayrıca dönemin önde gelen âlimlerinden Ebû İshâk eş-Şirâzî ile İmâmü'l-Harameyn Cüveynî'ye büyük bir saygı ve hürmet gösterirdi. Onlar makamına gelince ayağa kalkardı. Bunlardan başka binlerce âlim ya da fâzıl kimseler onun ziyaretine koşarlardı. Huzurunda ilmî münazaralar ve sohbetler yapılırdı.⁹⁵ Selçuklu topraklarında mezhep çatışmalarını önlemek için de bazı tedbirler almıştır.

⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 178; İbnü'l-Adîm, *Buğye*, trc., s. 61.

⁹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 180; İbnü'l-Adîm, *Buğye*, trc., s. 58; Bundârî, s. 58-59.

⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 180.

⁹³ İbnü'l-Verdî, s. 46.

⁹⁴ İbnü'l-Esîr, Aynı yer; İbnü'l-Adîm, *Buğye*, trc., s. 58-59.

⁹⁵ Güray Kırpık, *a.g.e.*, s. 664.

Nizâmü'l-Mülk, Bâtınîler ile de askerî, siyasî ve ilmî yöntemlerle mücadele etmiş ve bu yüzden Bâtınîlerin en büyük düşmanı haline gelmiştir.

Kaynaklarda, Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün güzel ve adaletli davranışlarına örnek oluşturacak çok fazla hikâye⁹⁶ vardır. İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-târîh*'inde yer alan şu kayıt da oldukça ilginçtir:

“Fakir ve güçsüz bir kadın Nizâmü'l-Mülk'ten yardım istedi. Selçuklu veziri de durup onunla konuşmaya başladı; bunun üzerine hâciblerden biri gelip Nizâmü'l-Mülk'ü o kadının yanından uzaklaştırmak istedi. Nizâmü'l-Mülk, hâcibin bu davranışını yadırgadı ve ben seni bu gibilerine yardım edesin diye göreve aldım. Emîr ile ileri gelen zevâtın zaten sana ihtiyaçları yoktur” dedi ve onu hâciblik görevinden uzaklaştırdı.

İbnü'l-Cevzî, Nizâmü'l-Mülk'ün cömertliğinden, ulu ve onurlu kişiliğinden, edebî bilgisinden ve dini yüceltip yaşatmasından, medreseler yaptırıp bunlar için vakıflar kurmasından, bilimi ve bilim sahiplerini yücelttiğinden, ayrıca bilimin onun döneminde canlı olduğundan ve bilginlerin başköşede oturduğundan bahsetmektedir. Bunların yanı sıra Ebu'l-Vefâ b. Ukayl, Nizâmü'l-Mülk'ün özellikleri hakkında şunları söylemektedir: “Kendisinden sonra insanlar, âdetâ ölmüş bir duruma geldi, bilim sahipleri ve yoksullar, rızkları kesildiği için hayatlarını yitirdiler. Fakat makam sahipleri ve zenginler ise servetleri sayesinde yoksullardan ayrı bir dünyada yaşıyorlardı sanki. Ancak ihtiyaçlar ortaya çıkıp alışmış oldukları hayat tarzından geri kalınca sıkıntıya katlanamama gibi kusurları ortaya çıktı. Bunların bazıları servetlerini başkasından esirgedikleri için yaşarken ölü gibidir; bazıları da kötülenip kınandıkları için yine yaşarken ölü gibidir. Fakat Nizâmü'l-Mülk, insanların kendi dönemini övmeleri sayesinde ölümünden sonra dahi yaşamaktadır. Kendisine şehitlik nasip oldu. O, bilim ehlini dünyada nasıl himaye edip gözetiyse Allah da öbür âlemde onu koruyup gözetсин. O, Allah'ın Müslümanlara olan bir nimetiydi, fakat değerini bilmeyip onu harcadılar.”⁹⁷

Bundarı, vezir hakkında şunları söyler: “Emîrü'l-Müminin'in muhibbi, geniş gölgeli ve çok faziletli büyük vezir Hoca Büzürg Kıvamüddin Nizamü'l-Mülk Ebû Ali Hasan b. Ali b. İshâk'ın saadeti (bereketi) sayesinde. Bu zatın vezirliği, devlete süs ve güzelliği memlekete bezek (zinet) idi, sanki Allah bunu, devlet ve azameti temsil etmek için yaratmıştır, sanki ikbâli, buna muallim ve zaferi müsahhar kılmıştır. Arap Sultanı, Müslim b. Kureyş, bunun rikâbında yürüdü ve bindiği hayvanın tırnağını öptü (yahut: hayvanın bastığı yeri öptü.) Rum, Gazne

⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, 83.

⁹⁷ İbnü'l-Cevzî, s. 79-80.

ve Mâverâünnehir padişahları (Karahanlılar), bunun himayesi gölgesinde ve riâyetinin kanadı altında idi, etraf ve civar padişahları, bunu ululadıklarından mektuplarını öperlerdi. Bunun hil'atini giymeyi, kendileri için şeref sanırlardı, bunlar düşmanlarına karşı, Nizâmü'l-Mülk'ün yardımcısı idiler. Büyük asker ve kalın çeri Nizâmü'l-Mülk'ün emrine tabî idi. Vezirlik makamında otuz sene kaldı.⁹⁸

Nizâmü'l-Mülk'ün alâmeti (mühründeki nakşi), Elhamdülillâhi âlâ niamihi (nimetlerinden dolayı Allah'a hamdolsun) idi. Nizâmü'l-Mülk başarılı bir devlet adamıydı. Onun zamanında ülkenin her tarafında asâyiş egemendi, din ehli, ilim ve fazilet mensupları onun nimetlerinde yüzüyorlardı. Onun zamanında memlekette temiz bir nesil yetişti. Babalar çocuklarını, Nizâmü'l-Mülk'ün meclisinde bulundurup ona yaklaştırarak onların talim ve terbiye etmelerine can atmaktaydılar. Çünkü vezir, her kimseyi onda görülen fazilet ve yeteneğe göre, lâıyk olduğu mertebeye çıkarırdı (hazırlardı). Herhangi bir belde, ilimde ve bilimde kendini göstererek önemli işler yapmış bir kimse görürse, onun için medrese bina eder ve o medreseye vakıf tahsis eder ve orada kütüphane kurdururdu.⁹⁹

NİZÂMÜ'L-MÜLK'ÜN HAYATINDAN ÖRNEK OLAYLAR

Nizâmü'l-Mülk'ün Hacc Yolundan Geri Dönmek Zorunda Kalması

İbnü'l-Adîm, Abdullah es-Sâvecî'den naklen şu olayı anlatmıştır:

"Hacca gitmek için sultan Melikşâh'tan izin alan vezir Nizâmü'l-Mülk, Bağdad'a gelince Dicle ırmağını geçti, yanında bulunanlar da beraberlerindeki kumaş ve aletlerle ırmağı geçtiler; Dicle kıyısında çadırlar kuruldu. Ben (es-Sâvecî) bir gün Nizâmü'l-Mülk'ün huzuruna çıkmak istiyordum. Vezirin çadırının kapısının önünde, yüzünde mensup olduğu milletin simgesi bulunan bir fakir gördüm. Fakir bana: 'Ey şeyh bu, vezire ulaştıracağım bir emanettir' dedi. Ben de: 'Peki iyi' dedim. Bunun üzerine o, bana katlanmış bir kâğıt verdi. Ben, bu kâğıdı açıp içine bakmadan, onu muhafaza ederek vezirin huzuruna girdim ve ona takdim ettim. Vezir, bu kâğıdı açıp baktı ve pek çok ağladı. Bu yaptığım işten dolayı pişman olup kendi kendime: 'Keşke onu açıp baksaydım. Eğer içinde, ona dokunacak kötü bir şey olduğunu bilseydim onu vermezdim' dedim. Sonra Nizâmü'l-Mülk, bana: 'Ey şeyh, bu mektubun sahibini huzuruma getir' dedi. Derhal huzurdan çıktım fakat o fakiri göremedim, aradımsa da

⁹⁸ Bünderî, s. 57.

⁹⁹ Bünderî, s. 58.

bulamadım, vezire, onu bulamadığımı haber verdim. Vezir bana mektubu uzattı, bir de baktım ki mektupta şunlar yazılıydı: ‘Rüyamda Peygamberi (SAV) gördüm.’ Bana: ‘Hasan’a git ve ona şunları söyle dedi’: ‘Mekke’ye nereye gidiyorsun? Senin hacın işte buradadır. Ben, sana: ‘Bu Türk’ün yanında kal ve ümmetinden muhtaç olanların yardımına koş’ demedim mi? Bunun üzerine Nizâmü’l-Mülk, geri dönüp hacca gitmekten vazgeçti. Sâvecî sözlerine devamla: Vezir birçok kez bana: Eğer o fakiri görürsen bana haber ver de onunla hayır bulup uğur alalım derdi. Bir gün ben, onu Dicle kıyısında, yırtık giysilerini yıkarken gördüm ve ona: ‘Vezir seni istiyor’ dedim. O da bana ‘Vezirin benimle ne işi var. Bende, ona verilecek bir emanet vardı, onu verdim (ve işim bitti)’ dedi”.¹⁰⁰

Nizâmü’l-Mülk’ün Âlimlere Gösterdiği Saygı

Ebû Sa’d es-Sem’ânî, Bağdad’da sufi Ebu’l-Berekât İsmail b. Ebû Sa’d ile karşılıklı sohbet ederken, İsfahanlı Muhammed’in ona Nizâmü’l-Mülk hakkında şunları bildirdiğini söyledi:

“Nizâmü’l-Mülk, huzuruna üstad Ebu’l-Kasım el-Kuşeyrî ile imam Ebu’l-Meâlî el-Cüveynî girdiği zaman, onlara saygısı dolayısıyla ayağa kalkar ve yine kürsüsüne otururdu. Fakat huzuruna Ebû Ali el-Fâremedî girince, ona doğru ilerleyip karşılar, onu kendi yerine oturtur, kendisi de onun önüne otururdu. Ebu’l-Meâlî el-Cüveynî bana bir gün:

“Vezire, benim tarafımdan ‘Şu, şu ilimlerde önder olan üstad Ebu’l-Kasım huzuruna girince, şeyh Ebû Ali el-Fâremedî’ye gösterdiğin saygıyı, ona göstermiyorsun’ de, dedi”. İsfahanlı Muhammed sözlerine devamla: “ Bu sözde, Ebu’l-Meâlî el-Cüveynî’nin kendine de dokunan bir husus vardır. Nizâmü’l-Mülk’ün boş bir vaktini kollayıp ona: ‘Efendimiz, İmamü’l-Haremeyn, bana “şöyle şöyle” söyledi. Ona, bana söylenenleri söyledim’ dedi. Bunun üzerine Nizâmü’l-Mülk: ‘Ebu’l-Meâlî el-Cüveynî, Ebu’l-Kasım el-Kuşeyrî ve benzerleri, huzuruma geldikleri zaman, bana “Sen şöyle, şöylesin” diyerek bende olmayan sıfatlarla beni övüyorlar; onların bu sözleri, bende bir böbürlenme ve kibir yaratıyor. Fakat Ebû Ali el-Fâremedî(Farmezî) huzuruma girdiği zaman bana, kusurlarımı ve içinde bulunduğum kötülüğü yüzüme karşı söylüyor. Bunun üzerine benim gururum kırılıyor, böylece o kötülükleri yapmaktan kaçınıyorum dedi.”¹⁰¹

Nizâmü’l-Mülk’ün Bir Âlimi İmtihan Etmesi

¹⁰⁰ İbnü’l-Adîm, *Buğye*, trc., s. 46.

¹⁰¹ İbnü’l-Cevzî, s. 77; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 180; İbnü’l-Adîm, *Buğye*, trc., s. 47-48. Krş., Özaydın, “Nizâmü’l-Mülk’ün ... Hizmetleri”, s. 26-27.

Nizâmü'l-Mülk, çıktığı seferlerin birinde, bilgin kıyafetinde yaya yürüyen birisine rastladı; o, yorgun ve bitkin bir hale gelmişti. Nizâmü'l-Mülk ona: “Ey şeyh, dilinde tutukluk var da mı konuşmuyorsun, yoksa yürümekten mi yoruldun?” dedi. Adam ona: “Efendimiz yürümekten yoruldum” diye karşılık verdi. Bunun üzerine Nizâmü'l-Mülk hâcibine “Ona yedek atlardan birisini hazırlayıp getirmesini” emretti ve o adamla sohbete başladı. Böylece Nizâmü'l-Mülk, onun fazilet ve dil bilgisini imtihan etmek istemişti. Zira ayyâ sözü “dildeki tutukluğu” ve a'yâ kelimesi ise “yürümekten meydana gelen yorgunluğu” ifade etmekte idi. Ebû Sa'd sözüne devamla:

“Zikredildiğine göre Nizâmü'l-Mülk, Serahs kadılığına atadığı bir adamın, bu görevdeki tutumunu beğenmedi. Bu nedenle yerine başkasını atayarak onu görevinden aldı. Azledilen bu adam, büyüklerden birisinin araya girip kendisine yardımcı olması için girişimde bulundu. Bunun üzerine Nizâmü'l-Mülk, kendisine yazılan tavassut mektubunun arkasına şunları yazdı: ‘Biz, kıyamet gününü dikkate alarak onu çok önemli bir işle görevlendirdik, fakat o, bu görevi pek umursamadı ve iyi bir biçimde yerine getirmede gevşeklik gösterdi; böylece Allah katında kusur işlemekten çekinmemiş oldu. O, kendisinin bu görevde ebedî olmayıp iğreti ve geçici bulunduğunu bilmiyor muydu?’¹⁰²

Nizâmü'l-Mülk'ün Fakir Biriyle Yemek Yemesi

Ebû Sa'd, fakîh Ebu'l-Kâsım'dan dinlediklerini, kendisine anlatan babasının – Allah rahmet eylesin- şunları söylediğini zikrediyor:

Ebu'l-Kâsım demiştir ki: “Bir tarafında ben, öteki tarafında da Amîd Halîfe olduğu halde, bir gece Nizâmü'l-Mülk'ün huzurunda idik. Amîd Halîfe'nin yanında da sağ eli kesik bir fakir vardı. O: ‘Vezir, benimle birlikte yemek yemekle bana şeref verdi’ dedi. Amîd Halîfe: ‘Vezir nasıl olur da bir fakirle birlikte yemek yer’ diye göz ucuyla bakıyordu. Ebu'l-Kâsım sözüne devamla:

“Amîd Halife, fakirin sol eliyle yemek yediğini görünce, onunla birlikte yemek yemek istemedi. Bunun üzerine Nizâmü'l-Mülk, halife'ye: ‘Bu yana gel’, fakire de ‘Halife gururlu bir adamdır, bu nedenle seninle birlikte yemek yemek istemiyor, bunun için yanıma gel’ dedi ve onunla birlikte yemek yemeye başladı”.¹⁰³

Tûs Sığırı

¹⁰² İbnü'l-Adîm, *Buğye*, trc., s. 49.

¹⁰³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 181; İbnü'l-Adîm, *Buğye*, trc., s. 50-51.

Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Hâmid el-Kâtib'in elyazısıyla yazılmış olan eserinde okuduğum şu kayıtları, ondan izin almak suretiyle, Ebu'l-Hasen b. Ebû Cafer de bana haber verdi:

"Nizâmü'l-Mülk Tûslu idi. Tûslulara halk dilinde 'Tûs Bakarı (Tûs sığırı)' denirdi. Hazinenin Hüseyin adlı bir kuyumcusu vardı. Kuyumcu: Nizâmü'l-Mülk bir gün beni çağırdı ve bana: 'Dökme figür yapmak için kalıpları getir' dedi, getirdim; eline aldığı ilk kalıpta 'sığır motifi' vardı. Ben hiç konuşmaksızın öylece duruyordum. Bunun üzerine o, hemen: 'Ey usta, sen bizi hiç elinden bırakmayacak mısın?' dedi. Nizâmü'l-Mülk, yaşının büyüklüğüne ve makamının yüceliğine rağmen nükte yapmaktan ve güzel söz söylemekten vazgeçmezdi".¹⁰⁴

Nizâmü'l-Mülk'ün Evlerinde Sürekli Yemek Pişerdi

Ebu'l-Hasen Ali b. Mürşid b. Ali b. Munkiz'in el yazısıyla yazılmış olan *Tarih*'inde şunları okudum:

"Babam bana Nizâmü'l-Mülk hakkında şunları anlattı: O, hayatı boyunca oruç tutan bir adamdı. İsfahan'da dört karısı vardı, dördünün de evinde kendisine, arkadaşlarına ve çok değer verdiği kimselere yemek yapıldı. Nizâmü'l-Mülk hangi evde kalmak isterse orada, kendisi için hazırlanmış birçok yemek bulunurdu." Ali b. Munkiz'in söylediği gibi, Nizâmü'l-Mülk'e hazırlanan yemekler arasında, on baş pişmiş koyun, on türlü yemek ve on kâse helva bulunurdu.¹⁰⁵

Rüya'da Nizâmü'l-Mülk

Rüyasında Nizâmü'l-Mülk'ü görenlerden birisi, bana şunu anlattı: Rüya gören kimse, Nizâmü'l-Mülk'e halini sorunca buna karşılık şu cevabı vermiş: "Eğer ben, demirle (bıçak) yaralanıp şehid olmasaydım, yaptığım bütün işlerden (amel) neredeyse sorumlu olacaktım".¹⁰⁶

Nizâmü'l-Mülk ve İhtiyar Kadın

Güç ve kuvvetten yoksun ihtiyar bir kadın, Nizâmü'l-Mülk ile görüşmek isteğiyle onu ayakta bekliyordu. Bunu gören vezir, derhal kalkıp yanına giderek onunla görüştü.

Fakir bir kişinin Nizâmü'l-Mülk'ü Sınaması

Bir gün bir fakir gelerek kendisi ile görüşmek istedi; kapısının önünde oturdu, yanında da büyük bir ibrik vardı, orada bekledikten sonra nihâyet Nizâmü'l-Mülk, Sultanın hizmetinden döndü; geldiği vakitte fakir ayağa kalkarak kendisine: "ben senin fakirleri sevdiğini ve onlara karşı muhabbet ve

¹⁰⁴ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, trc., s. 51.

¹⁰⁵ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, trc., s. 54.

¹⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 178; İbnü'l-Adîm, *Buğye*, trc., s. 61.

şefkat iddiasında olduğunu işittim; sen bu benim ibriğimi altun ile doldurmadan ben buna inanmam” dedi. Nizâmü'l-Mülk bunu çok görerek bir kese verip birtakım tatlı sözlerle fakiri yola getirmek istedi; fakat fakir kese ile kani olmayacağını söyledi. Nizâmü'l-Mülk hazinedara hazinede ne kadar altun varsa verilmesi için emir verdi; altunları getirdiler, ibriğe koydular. Fakat bunların hepsi yarısını bile dolduramadı. Bunun üzerine Nizâmü'l-Mülk ehlü ayâline, bütün zinet eşyalarını getirip ibriğe koymalarını söyledi. Bunların hepsi olanca zinet eşyalarını getirdiler; nihayet ibriği doldurdular; o derecede ki fakir ibriği yerinden kaldıramadı. Nizâmü'l-Mülk bunu gördüğü vakitte adamlarına ibriği taşıyıp fakirle beraber gitmelerini emretti. Bunu gören fakir olanca kuvveti ile: “Ey Nizâmü'l-Mülk! Ben seni imtihan etmek istedim; yoksa benim gibi bir fakir bu kadar altunu ne yapacak” diye bağırdı ve kaçtı, gitti. Nizâmü'l-Mülk onu bulup tekrar getirmeleri için emir verdiyse de hiçbir yerde izini bulamadılar. Sonra Nizâmü'l-Mülk bu altunların hepsini hayrat ve hasenata sarfetti.¹⁰⁷

¹⁰⁷ Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 49.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, (haz. Erdoğan Merçil), İstanbul 1977, I-II.
- Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr ve müsâyeretü'l-ahyâr*, (nşr. Osman Turan), Ankara 1944, (trc. M. Nuri Gençosman) *Selçukî Devletleri Tarihi*, Ankara 1943.
- Arayancan A., Ayşe, *Dağın Efendisi Hasan Sabbah ve Alamut*, İstanbul 2016.
- Bündârî, *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*, (nşr. M. Th. Houtsama), *I'Histoire des Seldjoudes*, Leiden 1889; (trc. Kivâmeddin Burslan), *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul 1943.
- Daftari, Farhad, *İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri*, (trc. Ahmet Fethi), İstanbul 2017.
- Ebu'l-Ferec, *Târihu muhtasari'd-düvel*, Beyrut 1890.
- Göksu, E., *Selçuklu'nun Mirası Gulâm ve İktâ*, İstanbul 2017.
- Hüseynî, Sadruddin Ebu'l Hasan Ali İbn Nasır İbn Ali El-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiye*, (trc. Necati Lugal), Ankara 1943.
- İbnü'l-Adîm, *Büğyetü't-taleb fî tarihi Haleb*, (nşr. Ali Sevim), *Bugyat At Talab Fî Târîh Halab, Selçuklular İle İlgili Haltercümeleri*, Ankara 1976.
- İbnü'l-Cevzî, *el- Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, (trc. Ali Sevim), *"İbnü'l-Cevzî'nin El Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (h. 430-485= 1038-1092)" Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, Ankara 2005, C. XXVI, sy. 30.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, (nşr. J.C. Tornberg), Beyrut 1979, (trc. A. Özeydin), *İslâm Tarihi, El-Kamil Fi't Tarih tercümesi*, İstanbul 1987, X.
- İbnü'l-Verdî, *Tetimmatü'l-Muhtasar fî-ahbârî'l-beşer*, (trc. Mustafa Alican), *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, İstanbul 2017.
- Kafesoğlu, İ., *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşâh*, İstanbul 1973.
- _____, "Nizâm-ül-Mülk", *İA*, C.IX, Ankara 1964, s.329-333.
- Kaya, Pınar, "Büyük Selçuklular Döneminde Bâtınîler ile Yapılan Mücadeleler", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2008.
- Kesik, Muharrem, "Melik Kutalmış'ın Büyük Selçuklu tahtını Ele Geçirme Mücadelesi", *Türk Kültürü Dergisi*, (Şubat 2001), Ankara 2001, sy. 454, s. 97-105.
- _____, *1071 Malazgirt, Zafere Giden Yol*, İstanbul 2014.
- _____, "How Was Sultan Alp Arslan Killed?", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Mecmuası*, (İstanbul 2014) , C. XXIV, s. 99-120.
- Kırpık, Güray, "İlk Türk İslâm Devletlerinde Eğitim", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Ankara 2012.
- Kucur, Sadı S., "İktâ", *DİA*, C.XXII, İstanbul 2000, s. 47-49.
- Köymen, M. Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, III, Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 1992.
- _____, "Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk ve Târihî Rolü", *Milli Kültür*, (Mayıs 1977), C. I, sy. 5, s. 12.

- Lewis, B., *Haşîşîler*, (çev. Kemal Sarısözen), İstanbul 2007.
- Merçil, E., *Selçuklular-Makaleler*, İstanbul 2011.
- Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*, (nşr. ve trc. M. Altay Köymen), Ankara 1999.
- Ocak, Ahmet, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, İstanbul 2017.
- Özaydın, A., "Alamut", *DİA*, C.II, İstanbul 1989, s. 336-337.
- _____, "Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin İlk Müderrisi Ebû İshâk eş-Şîrâzî ve Medresenin Resm-i Küşâdî", *Şarkiyat Mecmuası*, İstanbul 2015, sy. 26, s.85-99.
- _____, "Hasan Sabbâh", *DİA*, C.XVI, İstanbul 1997, s. 347-350.
- _____, "Kündürî", *DİA*, C.XXVI, İstanbul 2002, s. 554-555.
- _____, *Sultan Berkıyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498 /1092-1104)*, İstanbul 2001.
- _____, "Nizâmü'l-Mülk", *DİA*, C.XXXIII, İstanbul 2007, s.194-196.
- _____, "Nizâmü'l-Mülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğuna Hizmetleri", *Selçuk Bakış*, (Mart 2018) Konya 2018, sy. 46, s. 12-31.
- _____, "Nizâmiye Medresesi", *DİA*, C.XXXIII, İstanbul 2007, s. 188-191.
- _____, "Melikşâh", *DİA*, C.XXIX, Ankara 2004, s. 54-57.
- _____, "Tâcûlmülk", *DİA*, C.XXXIX, İstanbul 2010, s. 359-360.
- Râvendî, Muhammed B. Ali Süleyman, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Surûr*, (trc. Ahmet Ateş), Ankara 1957-1960, I.
- Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, *Câmi'u't-tevârih*, (nşr. Ahmed Ateş), Ankara 1960, II/5; (trc. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), *Cami'ü't-Tevârih Selçuklu Devleti*, İstanbul 2010.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman Fî-Tarihi'l-Âyan'da Selçuklular*, (trc. Ali Sevim), Ankara 2011.
- Taneri, A., "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", *TAD*, sy. 8-9, Ankara 1970, s. 75-118.
- Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1993.
- Uzunçarşılı, H. İsmail, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, Ankara 1988.